

Az anyaország és kisebbségei: európai standardok?

RENATE WEBER

1. Heves reakciók

AJoggal a Demokráciáért Európai Bizottság (a továbbiakban: Velencei Bizottság) A nemzeti kisebbségek számára az anyaországok által biztosított kedvezményes bánásmódról című jelentésében megállapította:

„Az utóbbi idők azon fejleménye, hogy az anyaországok belső jogszabályok és egyéb szabályok révén különleges jogokat biztosítanak nemzeti kisebbségeiknek, egészen az utóbbi időkig nem keltett figyelmet, és a nemzetközi közösségből minimális, vagy semmilyen érdeklődést sem váltott ki. Eddig nem történtek kísérletek a szóban forgó jogszabályok és egyéb szabályok felülvizsgálatára és koordinálására. Ennek ellenére A szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvény elfogadását övező kampány azt mutatja, hogy mindenképpen szükség van az ilyen törvények és egyéb jogszabályok, valamint a nemzetközi jog és a kisebbségvédelemmel kapcsolatos európai normák közötti kompatibilitás vizsgálatára.”

„Mindenképpen szükség van a státustörvényre”? Mindenestre időrendben a Velencei Bizottság által elemzett kilenc jogszabály közül A Szomszédos Államokban Élő Magyarokról szóló Törvény volt a legutolsó. Meggyőződésem, hogy megalkotói már a törvény gondolatának megszületésekor számoltak azzal, hogy heves reakciókat fog kiváltani. Hasonló, az anyaországok határon túl élő kisebbségei számára kedvezményes elbánást biztosító szabályozás már eddig is létezett a világnak ezen a táján, akár belső jogszabályok, akár kétoldalú megállapodások, akár adminisztratív intézkedések formájában, és ez eddig nem jelen-

tett problémát. Ugyanakkor a jelen esetben a magyar kormány igencsak biztos lehetett abban, hogy a reakciók igencsak hevesek lesznek, legalábbis bizonyos országokban. A legutóbbi időszak történései a kétoldalú kapcsolatok terén néhány szomszédos ország vonatkozásában, az alapszerződések megkötésének nehézségei mind azt vetítették előre, hogy a magyar kisebbségekkel kapcsolatos ügyekben bizonyos országok igen nagy érzékenységet mutatnak majd. Éppen ezért az a tény, hogy a magyar kormány nem folytatott konzultációt velük a törvény által biztosított jogokról és a törvény alkalmazásának részleteiről, szándékos mulasztásnak tűnik. Ebből kiindulva gondoljuk azt, hogy a törvény által a szomszédokból kiváltott felzúdulás előre kalkulált és kívánatos volt.

A román kormány viszont a maga részéről nem volt képes átlátni ezen a stratégián, és mintha csupán azt tartotta volna szem előtt, nehogy csalódást okozzon a terv kiagyaloínak, válaszreakciója jóval túlment a törvény egyes aspektusainak és elfogadási módjának bármifajta normális tartalmi kritikáján. Ennek következményeképpen az utóbbi hónapokban a Romániát leginkább foglalkoztató kérdés nem az ország siralmas gazdasági állapota, nem a polgárok óriási hányadát érintő rossz szociális ellátás volt, ideértve a súlyos, szembeötlő közegészségügyi problémákat is, hanem azok a lehetséges előjogok, amelyeket a magyar nemzetiségű állampolgárok és családtagjaik élvezhetnek majd. Szinte az egész román politikai elit és média, ahelyett, hogy racionálisan és méltósággal érvelt volna álláspontja mellett, kampányba kezdett a törvény ellen, méghozzá olyan hangnemben, amelyről már-már azt hihettük, rég a múlté.

2. Európai standardok?

A román kormány odáig ment, hogy a miniszterelnök 2001. október 19-én este, a Legfelső Védelmi Tanács ülése után sajtóértekezletet hívott össze, és mindenki legnagyobb megrökönyödésére nem az ülésen történekről beszélt, hanem a Velencei Bizottság jelentését taglalta, kiemelve a román kormány által elért siker nagyságát, mivel a román álláspontot egy európai testület is igazolta.

Pár nappal később, október 30-án a megosztott és állandó belső konfliktusok által gyötört romániai ellenzék először volt képes közös nevezőt találni, és együttes nyilatkozatban ítélte el a kormányt; felrótta neki a nemzeti érdekek elárulását és az ellenzék szerepét állította előtérbe a magyar törvény elleni küzdelemben. Az ellenzéki nyilatkozat kiemelte, hogy mindannyian határozottan kiállnak „Románia állampolgárainak etnikai alapon és egy külföldi kormány kezdeményezésére történő diszkriminációja ellen, ami az ország polgárainak mély megosztottságához vezethet”. Sőt azt is megfogalmazták, hogy a „román társadalom reakciója a kiegyensúlyozottság, a szolidaritás és a határozottság példája volt, és ezt a Joggal a Demokráciáért Európai Bizottság határozata egész Európa színe előtt alátámasztotta. Románia sikerének alapját az az elszántság képezte, amellyel mindenfajta habozás nélkül mutatott rá a dolog lényegére.”

Mind a miniszterelnök, mind az ellenzék újra és újra azt hangsúlyozta, hogy a határon túli magyarokról szóló törvény rendelkezései ellentétesek az európai standardokkal, és ezt a Velencei Bizottság jelentése is egyértelműen alátámasztotta. A média továbbította ezt az üzenetet, és a román közvélemény legnagyobb része meg van győződve arról, hogy az európai normákkal ellentétes törvényről van szó, amelynek rendelkezései összeegyeztethetetlenek az európai egyezményekben és szerződésekben lefektetett standardokkal. A kormány október 19-i sajtóközleménye megállapította: „A magyar törvény rendelkezéseinek és a Velencei Bizottság megállapításainak összehasonlító elemzése egyértelműen bizonyítja, hogy a magyar törvényben lényegi változtatásokra van szükség ahhoz, hogy összeegyeztethető legyen a meglévő európai standardoknak a Velencei Bizottság jelentésében szereplő interpretációjával”. A kormány kifejezésre juttatta azon reményét, hogy a Velencei Bizottság jelentése „az európai értékek és normák szerint tisztázza azokat az alaptételeket, amelyekben a törvény kapcsán nem értünk egyet.”

Ugyanakkor ezeket a hivatkozott európai normákat sohasem határozták meg közelebbről, bár a kérdést úgy igyekeztek beállítani, mintha a törvény sértené a határon túl élő kisebbségek védelmére vonatkozó standardokat.

Az Európai Bizottság Magyarország előrehaladása a tagság felé címen 2001-ben kiadott éves jelentésében maga is megállapítja, hogy „bár a törvény célja a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek támogatása és kulturális örökségének megőrzése, e törvény néhány rendelkezése első pillantásra ellentétben áll a kisebbségvédelem általánosan elfogadott európai normáival, amint azt az Európa Tanács Joggal a Demokráciáért Bizottsága 2001. október 19-én elfogadott jelentése megállapította”.

Az EBESZ Kisebbségügyi Főbiztosa 2001. október 26-i, Szuverenitás, felelősség és nemzeti kisebbségek címmel kiadott közleményében hangsúlyozta: „Ha meg akarjuk előzni a konfliktusokat, meg akarjuk védeni a kisebbségeket, integrálni akarjuk az etnikai sokszínűséget és baráti kapcsolatokat akarunk ápolni az államok között, akkor nem szabad kikezdeni az elmúlt fél évszázadban gondosan kifejlesztett elveket, normákat és mechanizmusokat.”

A jelen tanulmány azt a célt tűzte maga elé, hogy mélyebbre hatolva a retorika mögé nézzen, és meghatározza, melyek lennének ezek a sokat emlegetett standardok, valamint megállapítsa, kiknek milyen jogait sértheti a szóban forgó törvény. Véleményem szerint nincsenek olyan kisebbségi jogok, amelyeket a törvény rendelkezései sérthetnének. Ami itt sokkal inkább releváns lehet, az azoknak a standardoknak a köre, amelyek az államok közötti jószomszédi kapcsolatok általános nemzetközi jogi alapelveiből fakadnak, illetve azoké a standardoké, amelyek a törvény potenciális kedvezményezettjeinek emberi jogait érintik. Meggyőződésem, hogy a törvényben nincsenek olyan rendelkezések, amelyek diszkriminatívak lennének a többségi lakossággal vagy valamely kisebbséggel szemben. Mielőtt rátérnék a fentebbiek vizsgálatára, néhány dolgot még tisztázni szeretnék.

3. A diszkrimináció fogalma

Először a diszkrimináció fogalmát igyekszünk tisztázni. A román kormány és a politikai elit állandóan azt hajtogatja, hogy a magyar státustörvény diszkriminatív a román állampolgárokkal szemben, mivel kedvezményes elbánásban csupán a magyar származású román állampolgárokat és családtagjaikat részesíti.

De vajon igaz-e ez? Vajon ezt a különbségtételt „diszkriminációnak” tekinthetjük-e? A diszkrimináció fogalmának egyetlen nemzetközi jogi meghatározása A Faji Megkülönböztetés Valamennyi Formájának Kiküszöböléséről szóló Nemzetközi ENSZ-egyezményben található: „a [faji megkülönböztetés] kifejezés minden olyan különbségtételt, kizárást, megszorítást vagy előnyben részesítést jelent, amelynek alapja a faj, a bőrszín, a lezármazás, a nemzetiségi vagy etnikai származás, és amelynek célja vagy eredménye politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális téren vagy a közelet bármely más terén az emberi jogok és alapvető szabadságjogok elismerésének, egyenrangú élvezetének vagy gyakorlásának megsemmisítése vagy csorbítása”.

Ez azt jelenti, hogy egy eljárás csak akkor tekinthető diszkriminatívnak, ha egyes embereket megfoszt egyetemesen elismert emberi jogaitól vagy attól a lehetőségtől, hogy ezekkel a jogaikkal éljenek. Ebből következően az az eljárás, amely emberek egy csoportjának pótlólagos jogokat biztosít, még ha etnikai alapon teszi is, nem tekinthető hátrányosan megkülönböztetőnek más személyekkel szemben, akik emberi jogukat csorbíthatatlanul élvezik tovább.

Egészen mostanáig ez volt a faji megkülönböztetés egyetlen meghatározása. Az Európai Unió 2001. június 20-án irányelvet fogadott el A Személyek Közötti Egyenlő, Faji vagy Etnikai Származástól Független Bánásmód Elvének Alkalmazásáról. Az irányelv 2. cikkének 2. pontja értelmében „közvetlen diszkriminációról beszélünk, ha egy személy kedvezőtlenebb bánásmódban részesül, mint amilyenben egy másik ember részesül, részesült vagy részesülne hasonló helyzetben, és ennek alapja a faji vagy etnikai származás”. Vagyis a kedvezőtlenebb bánásmód elengedhetetlen feltétele annak, hogy egy törvény vagy magatartás diszkriminatívnak minősüljön.

Hasonlóképpen, „közvetett diszkriminációról beszélünk, ha egy látszólag semleges szabályozás, feltétel vagy gyakorlat egy bizonyos faji vagy etnikai származású személy más személyekkel összehasonlítva sajátosan hátrányos helyzetbe hoz, hacsak egy jogszerű cél, és az ennek a célnak az eléréséhez megfelelő és szükséges eszközök nem igazolják objektív módon az adott rendelkezést, feltételt vagy gyakorlatot”.

Aligha lehet amellett érvelni, hogy e definíció alapján Románia román nemzetiségű állampolgárait hátrányos megkülönböztetés érne amiatt, hogy egy másik állam, mint anyaország, törvényi úton bizonyos előjogokat biztosít a határain túl élő nemzeti közösségéhez tartozó egyének számára. Még abban az esetben sem, ha ezek az előjogok túlmennének a nemzetközi és az európai jogi dokumentumokban elismert emberi és kisebbségi jogokon. Ezek a privilégiumok nem fogják megfosztani a románokat egyetemes emberi jogaitól.

Az egy másik kérdés, vajon az ilyen eljárás – az anyaország kedvezményes elbánásban részesíti a határon túl élő nemzeti kisebbségét – okoz-e feszültséget a lakóhely szerinti országban. Számos tényező, többek között a feszültségkeltést célzó, jól szervezett politikai és médiakampány eredményeképpen a belső politikai légkör izgatottá és vészterhessé válhat, de nem azért, mert a törvény vagy a bánásmód maga diszkriminatív. Fontosnak tartom, hogy a diszkrimináció fogalmát a maga reális és jogilag meghatározott tartalmának megfelelően használjuk, amelyet a régóta meghonosodott gyakorlat alakított ki.

Ebből következően az egyetlen hátrányosan megkülönböztető magatartás, amely e törvény alkalmazásánál egyáltalán adódhat, azokat érintheti csupán, akik magukat magyarnak vallják, vagyis a törvény kedvezményezettjeit. Erre az aspektusra, valamint a jogsérelem esetén alkalmazható jogorvoslat kérdésére a későbbiekben még visszatérünk.

4. A kisebbségi jogok védelme

A második aspektus a kisebbségi jogok védelmét érinti. A kisebbségi jogok védelmének kötelezettségét világosan meg kell különböztetnünk attól, hogy az anyaországok a határaikon túl élő nemzeti kisebbségi közösségeiket kedvezményes elbánásban részesítik.

Az előbbi egy olyan kötelezettség, amely azon államokra vonatkozik, amelyek területén e kisebbségekhez tartozók élnek, és amelyeknek állampolgárai, és fontos tárgyát képezi a nemzetközi kapcsolatoknak, amiből következően számos nemzetközi és európai jogi és politikai dokumentum vonatkozik rá. Az anya-

országok által folytatott gyakorlatra viszont, hogy a határaikon túl élő nemzeti közösségek tagjait kedvezményes elbánásban részesítik, nem vonatkozik egyetlen, valamely kormányközi struktúra által kibocsátott jogi vagy politikai dokumentum sem, ezért nem is jelent kötelezettséget, hanem csupán az anyaország politikai akaratától függ.

A Velencei Bizottság 2001. október 19–29-i, 48. plenáris ülésén elfogadott jelentésében egyértelműen fogalmazott: „A nemzeti kisebbségek megfelelő és hatékony védelme, mint az emberi jogok és alapvető szabadságjogok védelmének egyik aspektusa, továbbá az európai stabilitás, demokrácia, biztonság és béke előmozdításában betöltött kiemelkedő fontossága számos esetben megerősítésre és hangsúlyozásra került. A vonatkozó nemzetközi egyezmények maradéktalan teljesítése [...] az Európa Tanács valamennyi tagállama számára prioritássá vált. Ennek ellenére a kisebbségvédelem előtérbe kerülő új és eredeti formái, különösen az anyaországok által alkalmazottak, kedvező trendet képviselnek, amennyiben hozzá tudnak járulni a kisebbségvédelem céljainak eléréséhez.”

Az EBESZ kisebbségügyi főbiztosa 2001. október 26-i közleményében a két helyzet különbségét emelte ki, a potenciális veszélyekre helyezve a hangsúlyt: „A kisebbségi jogok védelme annak az államnak a kötelessége, amelyben ezek a kisebbségek élnek. A történelem azt mutatja, ha államok egyoldalú lépéseket tesznek az állam jogi fennhatósági területén kívül élő nemzeti kisebbségek védelmére a nemzeti összetartozás alapján, ez néha feszültségekhez és súrlódásokhoz, sőt erőszakos konfliktusokhoz vezet.” Ez nem jelenti azt, hogy a főbiztos azt mondja: az ilyen intézkedések elítélendők vagy kerülendők, hanem csupán azt, hogy problémák merülhetnek fel az olyan helyzetekben, „amikor ilyen lépéseket terveznek annak az államnak az egyetértése nélkül, ahol az érintett kisebbségek élnek”.

Ugyanezt a gondolatot – némileg konstruktívabb formában – tartalmazza a Velencei Bizottság jelentésének következtetései is: „A kisebbségek védelméért elsősorban a lakóhelyük szerinti állam tartozik felelőséggel. A Bizottság tudomásul veszi ugyanakkor, hogy az anyaországok szintén szerepet játszanak

kisebbségeik védelmében és megőrzésében, az őket összekötő nyelvi és kulturális kötelékek szoros tartásának céljával. [...] A Bizottság ugyanakkor úgy véli, hogy a kisebbségvédelem jelenlegi kereteinek tiszteletben tartása elsőbbséget kell hogy élvezzen. Európai kezdeményezések kereteiben e területen két- és többoldalú szerződések jöttek létre. A szerződéses megközelítés hatékonyságát aláaknázhatja, ha ezeket a szerződéseket nem jóhiszeműen és az államok közötti jószomszédi kapcsolatok alapelvének fényében értelmeznék és hajtánák végre. Az államok által elfogadott, a kisebbségeikhez tartozó személyek részére kedvezményeket megállapító egyoldalú intézkedések – aminek gyakorlata a Bizottság véleménye szerint még nem rendelkezik elégséges hagyománnyal (diuturnitas) ahhoz, hogy nemzetközi szokássá váljon – csak akkor jogszerűek, ha az államok területi szuverenitásának, a megkötött szerződések betartásának (pacta sunt servanda), az államok közötti baráti kapcsolatok fenntartásának, valamint az emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletének, különösen a diszkrimináció tilalmának alapelveit tiszteletben tartják.”

A fentebbiek azt jelentik, hogy nem beszélhetünk az anyaországok által a határon túli kisebbségi közösségeik számára biztosított kedvezményes elbánást szabályozó európai vagy nemzetközi standardokról, amelyek betartását számon lehetne kérni. Ezért ebben a vonatkozásban csupán emberi jogi és kisebbségi jogi standardok jöhetnek szóba, valamint a nemzetközi jog általános alapelvei, különös tekintettel az államok közötti jószomszédi kapcsolatok elvére.

5. A határon túli magyarokról szóló törvény rendelkezései

Ez idáig a Velencei Bizottság jelentése tűnik a határon túli magyarokról szóló törvény legátfogóbb elemzésének; fontos megemlíteni ugyanakkor, hogy a Bizottság kilenc európai ország gyakorlatát vizsgálta abban a vonatkozásban, milyen módon biztosítanak kedvezményes elbánást a határaikon túl élő közösségeiknek. A jelentés sem az érintett országok jogalkotását, sem gyakorlatát nem rangsorolja ezen a téren, nem értékkel, hanem inkább leírja a létező helyzetet, habár egyúttal néhány hiányosságra és aggodalomra okot adó tényezőre is rámutat.

5.1. A nemzeti hovatartozás deklarálása

Az egyik leginkább vitatott aspektus a nemzeti hovatartozás deklarálásának követelménye. A jelentés szerint az ilyen jellegű deklaráció megkövetelése nem megengedhető. Ebben a vonatkozásban három kérdéskört kell tüzetesebben szemügyre vennünk.

Az első: valakit arra kötelezni, hogy vállaljon és deklaráljon valamilyen nemzeti hovatartozást, abban az esetben nem megengedhető, amennyiben ez alapot képez valamilyen hátrányosan megkülönböztető magatartás számára. Ugyanakkor a nemzeti identitás vállalása és deklarálása önmagában véve még nem képez megengedhetetlen dolgot. Gondoljunk csak arra, hogy számos olyan nemzetközi jogi dokumentum létezik, amely azt tartalmazza, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó egyéneknek joguk van az anyanyelvükön történő oktatáshoz, vagy ahhoz, hogy élvezzék egy bizonyos kulturális politika előnyeit; ezek a dokumentumok továbbá rendelkeznek „speciális intézkedésekről” a kisebbségi identitás megerősítése érdekében. Nyilvánvaló tehát, hogy ez csak akkor lehetséges, ha a kisebbséghez tartozók vállalják a kisebbségi státust. Az a kérdés, hogy mindezt írásos formában vagy szóban, formális úton vagy hallgatóságosan teszik-e, nem lényeges. Ami itt fontos, az az, hogy egy sajátos identitással rendelkező, meghatározott csoporthoz rendelt emberi/kisebbségi jogok értelmüket veszítik abban az esetben, ha ez a sajátos identitás önmagában véve nem vállalható.

Ahogy a Velencei Bizottság jelentése megállapítja: „[...] ahhoz, hogy ezeket az igazolványokat csak mint az adminisztratív teendők leegyszerűsítésének eszközét alkalmazzák, az igazolványoknak csak a jogszabályok vagy egyéb szabályok által biztosított kedvezmények igénybevételére való jogosultságot kellene tanúsítaniuk”.

A második kérdés az, hogy még azokban az esetekben is, amikor a pozitív diszkrimináció (affirmative action vagy speciális intézkedés) szóba jöhet, az egyént nem lehet arra kötelezni, hogy vállaljon vagy deklaráljon valamely nemzeti vagy etnikai identitást, vagy hogy élvezze az ehhez az identitáshoz való tartozásból fakadó jogokat vagy előnyöket. Ez mindig az adott

egyén személyes döntésének kérdése, mivel az ő joga kinyilvánítani, vagy éppen nem nyilvánítani ki identitását. Ebben a vonatkozásban a standardok egyértelműen fogalmazznak. A vonatkozó nemzetközi szerződések, nyilatkozatok és politikai jellegű dokumentumok kihangsúlyozzák, hogy senkit sem érhet sérelem nemzeti hovatartozása kinyilvánítása miatt, vagy éppen azért, mert nem nyilvánította ki identitását. Ezt mondja ki az ENSZ A Nemzeti vagy Etnikai, Vallási és Nyelvi Kisebbségekhez Tartozó Személyek Jogairól szóló Nyilatkozata 3. cikkének 2. pontja, illetve az Európa Tanács A Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezmény 3. cikkének 1. pontja: „Minden, valamely nemzeti kisebbséghez tartozó személynek joga van szabadon megválasztani, hogy kisebbségiként kezeljék-e vagy sem, és ebből a választásából vagy e választásával összefüggő jogainak gyakorlásából semmiféle hátránya ne származzék.”

A harmadik kérdés azzal függ össze, hogy az adott egyén joga nemzeti hovatartozásának kinyilvánítása, és semmilyen közvetítő szervezet vagy állami hatóság nem dönthet ebben a kérdésben. A Velencei Bizottság jelentése külön is kitért erre a veszélyre a határon túli magyarokról szóló törvényt illetően: „Míg a szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvény 1. cikkelyének 1. §-a úgy értelmezhető, hogy a magyar igazolványért folyamodó nyilatkozata elégséges, úgy tűnik, hogy a szomszédos országokban a magyar nemzeti közösségeket képviselő szervezeteknek vizsgálniuk kell a kérvényező magyar származását az előírt ajánlás kiállítása – vagy megtagadása – előtt. Ugyanakkor a törvény nem részletezi azt, hogy a kérdéses szervezetek milyen kritériumokat alkalmaznak ennek során.”

5.2. A törvény kedvezményezettjei

A törvény potenciális kedvezményezettjei körére vonatkozóan két kérdést kell megválaszolni: milyen szempontok alapján határozzák meg, illetve az érintett családok mely más tagjai fognak részesülni a kedvezményekben.

A kedvezményezettek kategóriáit illetően a Velencei Bizottság jelentése megállapította, hogy „míg az olasz és román tör-

vény nem tartalmaz egyértelmű kritériumokat a nemzetiségre vonatkozóan, a többi vizsgált törvény, ha eltérő mértékben is, viszont igen”. Ugyanakkor a valóságban a magyar törvény nem is annyira explicit ebben a vonatkozásban, mivel az 1. cikkely 1. pontjában csupán azt mondja, hogy „a törvény hatálya [...] a Horvát Köztársaságban, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban, Romániában, a Szlovén Köztársaságban, a Szlovák Köztársaságban vagy Ukrajnában lakóhellyel rendelkező nem magyar állampolgárságú, magát magyar nemzetiségűnek valló személy[ek]re terjed ki”. Semmilyen más kritériumról nincsen szó, vagy ahogyan Szilágy Sándor egyik kitűnő cikkében megfogalmazta: „tegyük fel a kérdést ilyen módon: milyen [objektív kritériumok] alapján fogják egy-egyén kérelmét elutasítani [hogy magyar nemzetiségűnek ismerjék el]?”

Ezek a kritériumok nem léteznek, ami igencsak problematikus, hiszen ha visszaélés történné, az érintett személy szinte semmilyen eszközzel nem rendelkezik annak bizonyítására, hogy jogtalanul tagadták meg tőle a törvény által kínált kedvezményeket, mivel nem ismerték el nemzetiségi hovatartozását.

A másik megválaszolandó kérdés, vajon milyen jogorvoslati lehetőséggel lehet élni ebben a helyzetben. A válasz egyszerű: semmilyen, és itt, ebben a konkrét esetben egy alapvető emberi jogi standard megsértéséről beszélhetünk, mivel a jogorvoslathoz való jogot számos nemzetközi emberi jogi egyezmény kimondja, többek között az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (8. cikkely), valamint Az Emberi Jogok és az Alapvető Szabadságok Védelméről szóló Európai Egyezmény (13. cikkely).

A második aspektus a törvény potenciális kedvezményezetti körébe eső családokat érinti. A román kormányzat számos alkalommal hangsúlyozta, hogy a szóban forgó kedvezmények kiterjesztése a házastársra és a kiskorú gyermekekre túlmegy a kisebbségi jogi standardokon. Ez így egy teljesen abszurd állítás, ugyanis éppen az ellenkezőjéről van szó, hiszen, ha megvizsgáljuk a nemzetközi és az európai kisebbségi jogi dokumentumok szellemét és betűjét, különösen a Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményt, nem nehéz észrevennünk, hogy a kisebbségek védelme magában foglalja

a családokat is – még ha ezt a vonatkozó dokumentumok expliciten nem is mondják ki –, tekintet nélkül arra, vajon a házastársak egy nemzetiséghez tartoznak-e vagy sem. Ellenkező esetben ugyanis a házastárs nemzeti hovatartozása alapján történő hátrányos megkülönböztetésről beszélhetnénk, ami megengedhetetlen lenne. Képzeld el, például, hogy az anyanyelvhasználathoz való jogot csupán az egy nemzetiséghez tartozó családokban ismernék el, míg a vegyes családok esetében nem! A gyermekek vonatkozásában is nyilvánvaló, hogy részesülnek mindazon kisebbségi jogokból, amelyekből a szülei vagy akár csak az egyik szülőjük. Elvégre is az anyanyelven történő oktatáshoz való jog gyakrabban vonatkozik a gyermekekre, mint a szülőkre.

5.3. A törvény biztosította kedvezményekre való jogosultságot tanúsító okirat

A vita során elhangzott, hogy nevetséges dolog egy olyan igazolvány birtoklása, amely valaki nemzeti hovatartozását tanúsítja. Meglehet. De ami nevetséges, az még nem törvénybe ütköző, legalábbis addig, ameddig nem használják fel arra, hogy hátrányosan megkülönböztessék az okirat tulajdonosát. A magam részéről nem szeretem az olyan igazolványokat, amelyek tulajdonosuk nemzetiségét tanúsítják, és az egyéb, ugyanezt a célt szolgáló megoldásokat sem. Ugyanakkor el kell ismernem, hogy ilyen jellegű okiratokat – eltérő megnevezéssel – igenis kibocsátanak. A magyar törvény nem az egyetlen, amely a különböző kedvezményekre való jogosultságot egy ilyen jellegű okirat, igazolvány birtoklásához köti. A szlovák és az orosz törvény, valamint a görög miniszteri határozat hasonló követelményeket tartalmaznak, habár az okirat jellege ezekben eltérő; a Velencei Bizottság jelentése kitér ezekre a különbségekre.

A „Magyar Igazolvány» tartalmazza a tulajdonos fényképét és valamennyi személyi adatát”.

„A görög szabályozás értelmében ennek az okiratnak a megnevezése (a tulajdonos fényképét és ujjlenyomatát tartalmazó) személyi igazolvány, amelynek érvényességi ideje három év (meghosszabbítható). Ez az igazolvány tartózkodási és munkavállalási engedély is egyben.”

„A szlovák »Külhoni Igazolvány«, amelyet meghatározatlan időre adnak ki, tartalmazza a tulajdonos személyi adatait, állandó lakhelyének címét (a kiskorú gyermekek adatait szintén fel lehet tüntetni az érintett személy kérésére, amennyiben az összeegyeztethető a hatályos nemzetközi egyezményekkel). Ez az igazolvány önmagában nem tekinthető személyi igazolványnak, ugyanis csak a lakóhely szerinti állam által kiállított egyéb, a személyazonosság igazolására alkalmas igazolvánnyal együtt érvényes. Az igazolvány tulajdonosa azonban bebocsátást nyer Szlovákiába írásos meghívás, vízum vagy tartózkodási engedély nélkül is.”

Ezen okiratok jellegére vonatkozóan a Velencei Bizottság a következőket állapította meg: „Abban a mértékben, amennyire a kérdéses igazolványok megkönnyítik a szóban forgó kedvezmények igénybe vételét, a Bizottság elismeri, hogy az igazolványok hasznosak lehetnek. Ugyanakkor észrevételezi azt is, hogy több országban ezek az igazolványok rendelkeznek a személyi igazolványok jellemzőivel: tartalmazzák a tulajdonos fényképét, valamennyi személyi adatát, és utalnak annak származására. Nagyon valószínű, hogy ezeket az igazolványokat személyi igazolványként használják tulajdonosaik, legalábbis az anyaország területén. Ebben a formában az igazolványok politikai köteléket teremtenek az igazolványokat birtokló külföldiek és anyaországuk között, ami érthető aggodalmat kelt a lakóhely szerinti államokban”. A Bizottság, egyetértve ezekkel az aggodalmakkal, úgy véli, hogy a kérdéses igazolványok megalkotására irányuló tevékenység előtt konzultálni kellett volna a kisebbségek lakóhelye szerinti államokkal. Itt a Bizottság impliciten az államok közötti jószomszédi kapcsolatok elvére hivatkozik.

A másik, valódi aggodalomra okot adó aspektus az okirat tulajdonosának személyi adatait érinti. Az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságok Védelméről szóló Európai Egyezmény 8. cikkelye és az Európai Emberi Jogi Bíróság esetjoga teljesen egyértelmű ebben a kérdésben. Véleményem szerint a fő probléma itt a személyes adatok védelmének hiánya. A magyarországi hatóságok, amelyek adatokat gyűjtenek a hatá-

ron túl élő magyarokról, hogy bizonyos kedvezményeket nyújtsanak nekik, nem adhatják át ezeket az adatokat más állami, köz- vagy magánintézménynek, ideértve a kisebbségi szervezeteket és pártokat a lakóhely szerinti országokban vagy másutt; nem adhatnak át olyan információt, amely más célra használható fel (például a kisebbségi közösség belső céljaira, választások lebonyolítására stb.).

Ezen okiratok kibocsátási eljárása szintén számos ellenvetést váltott ki. A román hatóságok vehemensen tiltakoztak az ellen a szerep ellen, amelyet a szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvény a lakóhely szerinti államokban működő kisebbségi szervezeteknek szán, habár világos, hogy ez a szerep csupán a javaslatételre korlátozódik, és nem foglalja magában az igazolvány kiadását. Ez a feladatmegosztás már a kezdetektől fogva némileg homályos volt, mivel tisztázatlan maradt a javaslattevő szervezet kiválasztásának módja, valamint nem voltak világosak az e szervezet által alkalmazandó kritériumok sem. Az elmúlt hónap fejleményei megmutatták, hogy ez nem csupán a lakóhely szerinti államok kormányainak problémája, hanem maguké a határon túli magyar szervezeteké is. Korábban azt hittem, Romániában a reprezentativitás kérdése nem képezheti vita tárgyát, hiszen az RMDSZ, az elmúlt tizenegy év választási eredményeire alapozva, joggal formálhat igényt a reprezentatív szervezet státusára. Tévedtem. Vannak ugyanis más magyar szervezetek – például az egyházak –, amelyek igényt formálnak ugyanerre a szerepre, és nincs olyan ésszerű indok, amely alapján ezt az igényüket el lehetne utasítani. A többi szomszédos országban a helyzet nagyjából hasonló.

A gyakorlati kérdéseket félretéve, vajon vannak-e olyan európai standardok, amelyek ebben az esetben sérülhetnének? A Velencei Bizottság különös figyelmet szentelt ennek a vonatkozásnak, és arra a következtetésre jutott, hogy „ami a kérdéses igazolványok kiállításával kapcsolatos eljárást illeti, az igazolványokat az anyaország hatóságai adják ki: »egy, a magyar kormány által erre a célra kijelölt központi közigazgatási szerv«¹;

¹ A szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvény, 19. cikkely, 2. §.

a Szlovák Köztársaság Külügyminisztériuma;² az »illetékes hatóságok«, vagy külföldön lévő orosz diplomáciai, konzuli képviselők;³ a külföldiekért felelős rendőrkapitányság.⁴ Általában az anyaországok konzulátusai szerepet kapnak az eljárásban, például a szlovák vagy az orosz törvény szerint. A görög esetben a görög konzuli hatóságoknak nincs és nem is lehet szerepük a folyamatban, mivel a különleges görög személyi igazolvány csak a görög területen tartózkodóknak adható ki.

Ugyanakkor a magyar szabályozás esetében a helyzet más. „A szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvény nem ruház semmilyen feladatot a magyar konzulátusokra és missziókra, de a folyamatban érdemi szerepet szán a külföldön élő magyarok szervezeteinek. A Magyar Igazolványt ténylegesen a magyar hatóságok állítják ki, amennyiben a kérelmező rendelkezik az ilyen, a kérelmező magyar nemzethez való tartozásáról szóló nyilatkozatának ellenőrzését és aláírása hitelesítését elvégző, valamint többek között a fényképét és személyi adatait is továbbító szervezetek valamelyikének ajánlásával.” A kritériumok hiánya az, ami itt aggodalomra ad okot.

A Velencei Bizottság megállapította, hogy a kisebbségi szervezetek szerepet játszanak a szlovák és a bolgár szabályozás szerint is, azonban a nekik szánt szerep meglehetősen eltérő. A szlovák esetben a kisebbségi szervezetek „tanúsíthatják az egyén szlovák kisebbséghez való tartozását, amennyiben az nem rendelkezik a 2. cikkely 4. §-ában meghatározott hivatalos dokumentumokkal. Ezzel kapcsolatban fontos arra emlékezni, hogy a szlovák törvény egyértelmű kritériumot fogalmaz meg a szlovák származás megállapítására”, mégpedig közvetlen felmenő ősöket, akár a harmadik generációig visszamenően is. A bolgár

² A külhoni szlovákokról és egyes törvények módosításáról, kiegészítéséről szóló, 1997. február 14-i, 70. számú törvény, 3. cikkely, 1. §.

³ Az Orosz Föderációnak a külföldön élő honfitársakkal kapcsolatos hivatalos politikájáról szóló szövetségi törvény, 1999. március, 3. cikkely.

⁴ A Belügyminiszter, a Védelmi Miniszter, a Külügyminiszter, a Munkaügyi Miniszter és a Közrendészeti Miniszter 4000/3/10. számú, 1998. április 15–29-i közös miniszteri határozata a görög származású albán állampolgárságú személyek részére kiállítandó különleges személyi igazolvány feltételeiről, érvényességéről és eljárási rendjéről, 1. cikkely.

szabályozás nagyjából hasonló: „a bolgár törvény (3. cikkely) ugyancsak lehetővé teszi, hogy az egyén a külföldön élő bolgárok valamely szervezete által kiadott igazolással tanúsítsa bolgár származását, és rögzíti azt is, hogy mi szorul bizonyításra (azaz legyen legalább egy bolgár nemzetiségű felmenő ági rokona)”.

Figyelemre méltó, hogy míg a román kormány 2001. október 19-i hivatalos nyilatkozata a szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvény megváltoztatását kérte abban a vonatkozásban, hogy „az igazolvány kiállításának eljárása jelenlegi formájában túl sok kapcsolatot feltételez az egyének és a magyar állam hatóságai között”, addig a Velencei Bizottság éppen azt hangsúlyozza, hogy ez a követendő eljárás.

5.3.1. A jogorvoslati lehetőségek hiánya

Mi az igazi probléma az e szervezeteknek juttatott szerepel, különösen a magyar esetben? A Velencei Bizottság erre a következtetésre jutott: „A szóban forgó ajánlás hiányában a Magyar Igazolvány kiállítására nincs lehetőség, és nincsenek az ajánlás kiadását megtagadó szervezet döntésével szembeni jogorvoslati lehetőségek sem. Amint arra már az előbbieken is utaltunk, az ajánló szervezetek által követendő kritériumok nem világosak”. A jogorvoslathoz való jog jogsérelem vagy diszkrimináció esetén alapvető emberi jog, amelyet nemzetközi és európai dokumentumok is kimondanak, például Az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságok Védelméről szóló Európai Egyezmény 13. cikkelye. A jogorvoslati lehetőség hiánya egyértelműen egy emberi jogi alapelv megsértését jelenti.

Figyelemre méltó, habár mind a román kormány, mind a Velencei Bizottság aggodalmának adott hangot, hogy a törvény a lakóhely szerinti államokban működő magyar kisebbségi szervezeteknek a Magyar Igazolvány kiállításának teljes folyamatát illetően hatáskört juttat, a két megközelítés között jelentős különbségek vannak. Míg a román kormány ezt a tényt szuverenitása elleni támadásnak tekinti, addig a Velencei Bizottság aggodalmai az egyének jogainak lehetséges megsértésével kapcsolatosak. Újra csak hangsúlyozni szeretném: ebben az esetben arról van szó, hogy éppen a törvény potenciális kedvezménye-

zettjeinek jogai nem részesülnek kellő védelemben, és nem pedig arról, hogy esetleg a többségi lakosság vagy más kisebbségek jogai sérülnének.

5.4. A kedvezmények jellege

5.4.1. Oktatás és kultúra

A szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvény számos olyan kedvezményt biztosít, amelyek a kulturális identitás erősítését szolgálják oktatási és kulturális eszközök segítségével mind Magyarországon, mind a lakóhely szerinti állam területén. Az ezen a területen alkalmazható standardok a létező nemzetközi jogalkotás és joggyakorlat területéről származnak. „Ha létezik nemzetközi szokásjog a fent felsorolt területeken, úgy az állampolgárság szerinti ország egyetértése feltételezhető, és az anyaországok ennek fényében egyoldalú adminisztratív és törvényhozási intézkedéseket hozhatnak.” Ettől eltérő esetben más megközelítésre van szükség: „Az egyezmények, vagy a nemzetközi szokásjog által le nem fedett területeken ezzel szemben az anyaország intézkedései által érintett lakóhely szerinti állam egyetértésének explicitnek kell lennie.” A nemzetközi jog egyik fontos alapelvét, az állami szuverenitás elvét be kell tartani.

A Velencei Bizottság ezután egy kicsit tovább megy, és óvatossággal megemlíti a diszkriminációmentességhez való jogot is. „Ami az előbbieket [az oktatás és a kultúra területén biztosított kedvezményeket] illeti, az általuk megtestesített megkülönböztetett bánásmódot meg lehet indokolni az intézkedés által megcélzott népesség és az anyaország lakossága közötti kulturális kapcsolatok elmélyítésének legitim célkitűzésével. Az elfogadhatóság érdekében a biztosított kedvezményeknek valóban kötődniük kell az állam kulturális életéhez, és azzal arányosnak kell lenniük. A Bizottság nézete szerint például az oktatási támogatásoknak a nemzetiségi kritériumok szerinti odaítélésének indoklása, az érintett egyén által folytatott tanulmányok jellegétől függetlenül, nem állna biztos lábakon.” Megértem ugyan a Bizottság aggodalmait, de mégiscsak azt kell mondanom, hogy aligha képzelhető el az ilyen jellegű kedvezmények min-

denfajta különbségtétel nélküli juttatása. Ezen a téren például bizonyos nyelvismereti követelmények megszabása teljesen magától értetődő.

Elméleti szempontból még ezekben az esetekben is különbséget kell tennünk a jogszabályi rendelkezések biztosította kedvezmények céljai között, ugyanis például előállhat egy olyan helyzet, amikor valamely kisebbség identitása veszélybe került, és ilyenkor a lakóhely szerinti ország kötelessége, hogy támogatást nyújtson, ezen kívül az anyaország részéről is komoly érdeklődés nyilvánulhat meg az adott kisebbség helyzete iránt. Ebben az esetben a kisebbségi identitás megerősítését célzó pozitív diszkrimináció, a lakóhely szerinti állam által foganatosított speciális intézkedések nem tekinthetők diszkriminatívnak azokkal szemben, akik nem tartoznak az adott kisebbséghez. Pontosan ezt mondja ki az A Faji Megkülönböztetés Valamennyi Formájának Kiküszöböléséről szóló Nemzetközi Egyezmény 1. cikkelyének 4. pontja: „Az olyan különleges intézkedések, amelyeket kizárólag az esetleg védelemre szoruló egyes faji vagy etnikai csoportok vagy egyének megfelelő fejlődése érdekében azért hoznak, hogy az ilyen csoportok vagy egyének számára az emberi jogok és alapvető szabadságjogok egyenlő élvezetét vagy gyakorlását biztosítsák, *nem tekinthetők faji megkülönböztetésnek*, feltéve azonban, hogy az ilyen intézkedések nem eredményezik külön jogok fenntartását a különböző faji csoportok számára, és hogy nem lesznek hatályban azután, amikor azok kitűzött céljukat elérték.” [Kiemelés tőlem – R. W.]

Létezhet persze olyan helyzet is, amikor egy állam csupán nyelvét és kultúráját szeretné terjeszteni más országokban, ebben az esetben valóban problematikus a nemzetiségi alapon történő megkülönböztetés; mindazoknak hozzáférést kell biztosítani a kedvezményekhez, akik beszélik a nyelvet.

Itt most mindenképpen szükségét érzem, hogy kitérjek a romák sajátos helyzetére, akiknek igencsak szükségük van pozitív diszkriminációra ahhoz, hogy úrrá lehessenek mai nehézségeiken; ezeket a nehézségeket éppen azért kénytelenek elszenvedni, mert évszázadokon át diszkrimináció áldozatai voltak.

5.4.2. Gazdasági és szociális jogok (munkavállalási engedély, társadalom- és egészségbiztosítás)

A határon túli magyarokról szóló törvény nem az egyetlen, amely az anyaországban történő munkavállalás terén kedvezményeket biztosít. Ezt a román kormány igencsak vehemensen vitatta, habár például a határon túli magyarokról szóló törvény szerint munkavállalási engedély mindössze három hónapra adható, míg például a szlovák törvény szerint még csak nem is szükséges munkavállalási engedélyért folyamodni. A román hatóságokat a magyar nemzetiségűek Magyarországra irányuló várható exodusa foglalkoztatja, ami munkaerő-piaci problémákat okozna a román gazdaságban.

A Velencei Bizottság a következőket állapította meg ebben a vonatkozásban: „az oktatási és kulturális területen kívül más területeken csak kivételes esetekben biztosítható kedvezményes bánásmód, akkor, ha az kimutathatóan az anyaországgal meglévő kapcsolatok fenntartására irányul, és arányos az elérni kívánt céllal (például a kedvezményes bánásmód olyan kedvezmények igénybevételét segíti elő, amelyek az anyaországgal nem azonos nemzetiségű külföldi állampolgárok számára is elérhetőek)”. Az a kérdés, vajon ki és hogyan fogja eldönteni, mi minősül „kivételes esetnek” és mi számít „arányosnak”, visszavezet bennünket az államok közötti jószomszédi kapcsolatok alapelveihez, mivel nincsen olyan nemzetközi dokumentum vagy intézmény, amely ezt a kérdést eldönthetné.

Mindeközben nem szabad szem elől tévesztenünk azt a tényt, hogy jelenleg nagyon sok illegális munkavállaló dolgozik Magyarországon. Azzal, hogy munkavállalásukat legalizáljuk, társadalom- és egészségbiztosításuk kérdéseit rendezzük, nem teszünk egyebet, mint hogy gazdasági és szociális jogikat biztosítjuk. E jogokat senki sem kérdőjelezheti meg. Az Európai Szociális Karta teljesen egyértelműen fogalmaz ebben a vonatkozásban, és ez egy olyan emberi jogi standard, amelyet a Kartát aláíró Magyarországnak és Romániának egyaránt be kell tartania.

5.5. A területen kívüliség kérdése

Először is, annak megállapításához, vajon egy törvénynek vannak-e területen kívüli következményei, nem azt kell vizsgálnunk, kiket érintenek ezek a következmények, hanem azt, hogy hol jelentkeznek. A Velencei Bizottság teljesen világosan foglal állást ebben a kérdésben: „az a puszta tény, hogy egy adott jogszabály címzettjei külföldi állampolgárok, nem jelenti a területi szuverenitás elvének megsértését”.

A román kormány igencsak vehemensen fejezte ki nemtetszését a határon túli magyarokról szóló törvény területen kívüli következményeivel kapcsolatosan. Véleménye szerint a magyar kisebbségi szervezetek joga, hogy ajánlást adjanak a Magyar Igazolvány igényléséhez, ami a törvény területen kívüli végrehajtását jelenti. A Velencei Bizottság jelentése egyértelműen megállapította, hogy erről nincsen szó, hiszen az igazolványokat a magyar hatóságok bocsátják ki.

Ugyanakkor a Bizottság jelentése hangsúlyozza, hogy van néhány nemzetközi jogi alapelv, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni, különösen igaz ez az államok közötti jószomszédi viszony elvére. A Bizottság a Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezmény 2. cikkelyére hivatkozik, amely így szól: „A jelen Keretegyezmény rendelkezéseit jóhiszeműen, a megértés és a türelmesség szellemében, valamint az Államok közötti jószomszedság, baráti kapcsolatok és együttműködés elveivel összhangban kell alkalmazni.” Ugyancsak hivatkozik a Bizottság A Szerződések Jogáról szóló Bécsi Egyezményre.

Ezek értelmében az ugyanazon nemzetközi szerződéseket ratifikáló államoknak, nem is beszélve azokról az esetekről, amikor kétoldalú szerződések vannak érvényben, tartózkodniuk kell az egyoldalú lépésektől.

6. Kétoldalú szerződések

Végezetül a kétoldalú szerződésekről szeretnék néhány szót szólni; ezek jelentőségéhez nem fér kétség. A nemzetközi jog egyik igen fontos elve, a *pacta sunt servanda* megköveteli, hogy az államok, amelyek szerződések révén különböző kérdésekben meg egyezésre jutottak, a szerződéseket betartsák és jóhiszeműen

alkalmazzák. A Velencei Bizottság jelentése megállapítja: „A kisebbségeknek nyújtott kedvezményes bánásmódot szabályozó egyoldalú intézkedések, a lakóhely szerinti állam azokba való kifejezett beleegyezése, vagy azok hallgatólagos, de egyértelmű elfogadása nélkül nem érinthetnek olyan területeket, amelyeket kétoldalú szerződések már nyilvánvalóan szabályoznak.” Emellett nagyon is nyomós érvek szólnak: „A kétoldalú szerződések végrehajtását vagy értelmezését érintő viták esetén a rendelkezésre álló valamennyi vitarendezési eljárást jóhiszeműen igénybe kell venni, és egyoldalú intézkedések csak annyiban hozhatók az anyaország részéről, amennyiben ezek az eljárások nem bizonyultak eredményesnek”.

Az EBESZ kisebbségi főbiztosának 2001. október 16-i közleménye igencsak másképp fogalmaz: „A kétoldalú szerződések hasznos szerepet tölthetnek be a nemzeti kisebbségek vonatkozásában azzal, hogy keretet nyújtanak az államok közötti legitímált információcseréhez, az aggodalmak megosztásához, az érdekek és eszmék követéséhez, valamint a kisebbségek védelméhez azon állam egyetértésével, amelynek fennhatósága alatt élnek. *Mindazonáltal a kétoldalú megközelítésnek nem szabad aláásnia a multilaterálisan kidolgozott elveket. Ezenkívül, az államoknak óvatosan kell eljárniuk, nehogy olyan privilégiumokat teremtsenek bizonyos csoportok számára, amelyek dezintegráló hatással lehetnek azon államra, amelyben e csoportok élnek*.” [Kiemelés tőlem – R. W.] Véleményem szerint a főbiztos közleménye pontosításra szorul, vagy ellenkező esetben, ahelyett, hogy segítené a konfliktus megelőzését, éppen hogy a feszültség növekedését eredményezheti. A világnak ezen a részén az olyan szavakkal, mint „dezintegráció” vagy „dezintegráló hatás” rendkívül óvatosan kell bánni, mivel jelentésük ezen a tájon jóval túlmegegy az egyszerű szótári jelentésükön, ezért használatuk különös körültekintést igényel.

Fordította: Sisák Gábor